

Krzysztof Ślusarek

Kraków

## Dwór, wieś i plebania w zachodniej Małopolsce w końcu XVIII i na początku XIX wieku w świetle najnowszych badań<sup>1</sup>

W artykule zaprezentowano wstępne rezultaty badań prowadzonych w ramach projektu badawczego „Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772–1815”. Okazuje się, że studia prowadzone w oparciu o źródła wytworzone w warunkach prawno-ustrojowych I Rzeczypospolitej, zaborów austriackiego i pruskiego, a także Księstwa Warszawskiego są nadspodziewanie dobre. Przede wszystkim udanym zabiegiem było zestawienie i konfrontacja źródeł różnej proveniencji, np. staropolskich inwentarzy gruntowych z austriackimi faszjami podatkowymi i opisami urbarialnymi. Dzięki temu obraz stosunków wiejskich w dobie upadku Rzeczypospolitej można przedstawić w nowym i zarazem pełniejszym świetle. Dodajmy, obraz ten wydaje się diametralnie inny od tego, jaki został upowszechniony w latach 50.–60. XX w., kiedy w historiografii starano się lansować tezę o trwającej na wsi walce klasowej.

**Słowa kluczowe:** Małopolska, Galicja, szlachta, chłopci, duchowieństwo

We współczesnej literaturze naukowej poświęconej dziejom Małopolski w latach 1772–1815 dominują głównie wydarzenia polityczne, dotyczące m.in.: politycznych przyczyn i następstw rozbiorów czy walk o zachowanie niepodległości. O wiele rzadziej przedmiotem dociekań historyków są stosunki społeczne, w tym relacje między dworem, wsią i plebanią<sup>2</sup>. W efekcie nasza

<sup>1</sup> Niniejszy artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego „Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772–1815”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC–2011/03/B/HS3/00754. Pełne rezultaty badań zaprezentowane zostaną w zaplanowanej na 2015 r. publikacji książkowej pt. *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772–1815*.

<sup>2</sup> Obecnie tematyka społeczna odnosząca się do badanego obszaru pojawia się sporadycznie na marginesie badań dotyczących innych zagadnień, w tym m.in. dziejów miast i mieszczaństwa, struktur parafialnych czy też roli i znaczenia ludności żydowskiej. Spośród wielu prac należy wymienić m.in. studia: Ł. Jewuły, *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy*

obecna wiedza na ten temat w znacznej części opiera się na ustaleniach starszej historiografii. Niezastąpione są tu m.in. znakomite prace Romana Rozdolskiego na temat ustroju agrarnego Galicji<sup>3</sup>. Często cytowane są również odnoszące się do obszaru Małopolski publikacje powstałe w ramach studiów prowadzonych w Pracowni Badań Agrarnych Instytutu Historii PAN w Krakowie<sup>4</sup> oraz prace Alicji Falniowskiej-Gradowskiej<sup>5</sup>. Przy opisie stosunków wiejskich w Nowej Galicji oraz w Księstwie Warszawskim wciąż przywoływane są m.in. badania Hipolita Grynwasera, Tadeusza Mencla czy Zbigniewa Stankiewicza<sup>6</sup>.

---

w latach 1772–1848, Kraków 2013, P. Miodunki, „Społeczność małych miast południowej Małopolski w XVI–XVIII wieku”, Kraków 2010 (praca doktorska); M. Wyżgi, *Parafia Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011; P. Zarubina, *Żydzi w aglomeracji Krakowa w czasach stanisławowskich. Przemiany prawne, gospodarcze i społeczne*, Kraków 2012.

<sup>3</sup> R. Rozdolski, *Wspólnota gminna w byłej Galicji Wschodniej i jej zanik*, Lwów 1936; tenże, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, t. I–II, Warszawa 1962; tenże, *Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Teresia und Joseph II*, Mainz 1992.

<sup>4</sup> W. Urban, *Poddani szlachecy w województwie krakowskim w drugiej połowie XVIII wieku i ich opór antyfeudalny*, Wrocław 1958; I. Rychlikowa, *Klucz wielkoporębski Wodzickich w II połowie XVIII wieku*, Wrocław 1960; M. Zgórnjak, *Relikty średniowiecznych powinności skarbowych na wsi małopolskiej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1960; A. Falniowska-Gradowska, *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królestwach województwa krakowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1964; *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. C. Bobińska, Warszawa 1957.

<sup>5</sup> A. Falniowska-Gradowska, *Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII wieku. Struktura własności ziemskiej i użytkowanie gruntów w świetle katastru józefińskiego*, Warszawa 1982; A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, *Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w Galicji w cyrkulach rzeszowskim, sanockim i tarnowskim w świetle katastru józefińskiego (1785–1787)*, Warszawa 2009.

<sup>6</sup> Zob. m.in.: H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku (1807–1860). Studium archiwalne* [w:] tegoż, *Pisma*, t. 2, Wrocław 1951; T. Mencil, *Polityka chłopska władz austriackich w Galicji Zachodniej (1796–1809)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1973, t. 34; Z. Stankiewicz, *Szlachta – ziemianie w świetle ankiety włościańskiej 1814 roku* [w:] *Ziemiaństwo polskie 1772–1945*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985. Wzmianki dotyczące sytuacji na wsi małopolskiej można też znaleźć w niektórych pracach zbiorowych oraz studiach o charakterze przyczynkowym. Spośród nich wymienić należy m.in.: C. Bobińskiej, *Wieś niespokojna: studia małopolskie z XVIII–XIX wieku*, Warszawa 1979; J. Chlebowczyka, *Wpływ reform terezańsko-józefińskich i polityki agrarnej ery Metternicha na sytuację wsi cieszyńskiej* [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska*, t. 4, Wrocław 1962; *Dwór – wieś – plebania na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. M. Piątkowska, kom. red. W. Caban, Kielce 2003; *Dwór a wieś na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1999; *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*, red. M. Ślusarska, Warszawa 1998; S. Grodzkiego, *Galicyjskie projekty reform pańszczyźnianych na początku XIX w.*, „Studia Historycz-

Przywołane publikacje, w większości wydane jeszcze w pierwszej połowie XX w., oczywiście nie wyczerpują problematyki wiejskiej. Mało tego, tworzący je badacze na omawiane zagadnienie patrzyli z zupełnie innej niż dzisiejsza perspektywy. Często w realizowanych wówczas badaniach stosowano bowiem metodologię marksistowską. Nie brano też pod uwagę dłuższego okresu czasu, koncentrując się bądź na charakterystyce położenia ludności chłopskiej w warunkach ustrojowych I Rzeczypospolitej, bądź na samej realizacji reform józefińskich. Tymczasem z najnowszych badań nad społecznościami lokalnymi zachodniej Małopolski wynika, że wzajemne relacje między dworem, wsią i plebanią w badanym okresie rozwijały się w sposób bardzo dynamiczny. Na przykład studia prowadzone przez Łukasza Jewułę dowiodły, iż w małych miasteczkach galicyjskich, m.in. w Mielcu, dochodziło do ustawicznych konfliktów między właścicielami majątku a mieszkańcami miasta. Jeśli idzie o aktywność gospodarczą szlachty, z wstępnych badań Krzysztofa Ślusarka wynika, że w drugiej połowie XVIII w. podejmowano szereg inicjatyw gospodarczych, jednak większość z nich na przełomie XVIII i XIX stulecia kończyła się niepowodzeniem<sup>7</sup>. Sporo światła na temat relacji między szlachtą (ziemiaństwem) a społecznościami lokalnymi rzucają także prace magisterskie powstałe w Zakładzie Historii Polski Nowoczesnej Instytutu Historii UJ, realizowane w ramach programu badań „Ród i majątek”<sup>8</sup>.

---

ne”, R. 13, 1970, z. 4; H. Lepuckiego, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938; L. Misesa, *Die Entwicklung des Gutsherrlich-Bäuerlichen Verhältnisses in Galizen (1772–1848)*, Wien–Leipzig 1903; T. Opasa, *O kierunkach awansu społecznego chłopów z dóbr prywatnych w XVIII w.*, „Społeczeństwo Polskie XVIII i XIX wieku”, t. 6, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Warszawa 1974; E. Puczyńskiego, *Gospodarstwo folwarczne z początku XIX wieku na podstawie księgi rachunkowej z Moczerad od 1789 do 1829*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 1935; K. Sójki-Zielińskiej, *Prawne problemy podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego*, Warszawa 1966; W. Stysia, *Metryki gruntowe józefińskie i franciszkańskie jako źródła do historii gospodarczej Galicji*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 1932–1933, t. II; K. Zamorskiego, *Folwark i wieś: gospodarka dworska i społeczność chłopska Tenczynka w latach 1705–1845*, Wrocław 1987.

<sup>7</sup> Więcej na ten temat: K. Ślusarek, *Ziemiaństwo a rozwój gospodarczy Galicji w 2. połowie XVIII i na początku XIX wieku*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, t. 8, red. W. Puś, J. Kita, Łódź 2010.

<sup>8</sup> Wymienić tu należy m.in. następujące prace magisterskie: M. Drwal, „Ród i majątek. Szlachta cyrkułu tarnowskiego na przełomie XVIII i XIX wieku”, Kraków 2002; P. Chudzik, „Ród i majątek. Studia na strukturą własności w cyrkule rzeszowskim w latach 1787–1848”, Kraków 2003; M. Kopeć, „Ród i majątek. Szlachta cyrkułu wadowickiego”, Kraków 2002; M. Janik, „Ród i majątek. Studium nad stanem posiadania ziemiaństwa galicyjskiego w cyrkule sądeckim”, Kraków 2000.

Niewątpliwą lukę w badaniach nad problematyką wiejską w interesującym nas okresie mogą wypełnić studia realizowane w ramach projektu „Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772–1815”. Jego zasadniczym celem jest zbadanie wpływu przemian społecznych, gospodarczych i politycznych dokonujących się w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w. na funkcjonowanie środowiska wiejskiego Małopolski. W szczególności chodzi tu o ukazanie: funkcjonowania dworu, plebanii i wsi w przed- i porozbiorowych warunkach prawnoustrojowych, wpływu zmienności epoki na przestrzeń społeczną i gospodarczą (m.in. wpływu zmiany granic państwowych na położenie prawno-polityczne, aktywność społeczną i gospodarczą poszczególnych grup społecznych i jednostek, tworzenia się elity wiejskiej i kształtowania świadomości społecznej), wpływu reform społecznych i gospodarczych z lat 80.–90. XVIII w. na wzajemne relacje pomiędzy szlachcią, chłopami i duchowieństwem. Takie ujęcie tematyki wydaje się zasadne przede wszystkim dlatego, że obejmując badaniami dłuższy okres czasu, uzyskujemy możliwość odniesienia stosunków społecznych istniejących w I Rzeczypospolitej do tych, jakie ukształtowały się w dobie porozbiorowej. Objęcie badaniami obszaru Małopolski, która w latach 1772–1815 wielokrotnie była przedzielana kordonami granicznymi, stwarza warunki do porównania położenia ludności w Rzeczypospolitej i Galicji oraz określenia, w jaki sposób reformy józefińskie i kościuszkowskie wpływały na przestrzeń społeczną wsi. Ponadto tak zaprojektowane badania stosunków społecznych panujących na wsi małopolskiej będą mieć fundamentalne znaczenie dla zrozumienia wydarzeń, jakie rozgrywały się w pierwszej połowie XIX stulecia, m.in. powstania Ściegiennego i rabacji chłopskiej w Galicji. Pozwolą również na ustalenie, dlaczego nie udało się zbudować w zaborze austriackim i rosyjskim płaszczyzny zgodnego współżycia społecznego dworu i wsi.

Badaniami objęto obszar południowo-zachodniej części Małopolski, na którą składały się w czasach przedrozbiorowych: dwa województwa krakowskie i sandomierskie (do 1795 r.), w dobie rozbiorów: zachodnia część starej Galicji (cyrkuły: wadowicki, sądecki, bocheński, tarnowski, rzeszowski i jasielski), w latach 1795–1809: południowa i zachodnia część Nowej Galicji (cyrkuły: krakowski, sandomierski, konecki, kielecki i radomski, a po reformie z lat 1803–1804 krakowski, kielecki i radomski), powiat częstochowski i Nowy Śląsk z obszaru II i III zaboru pruskiego oraz w dobie Księstwa Warszawskiego: dwa departamenty – krakowski i radomski. Ramy chronologiczne badań obejmują lata 1772–1815. Data początkowa – wyznaczona przez pierwszy rozbiór Polski – nie wymaga szczegółowego uzasadnienia. Datę końcową wyznacza kongres wiedeński, na którym na nowo (po okresie wojen napoleońskich) ustalono (jak się okazało trwałe) granice ziem polskich.

Podstawę źródłową omawianych tu studiów stanowią materiały zgromadzone w trzech grupach archiwów. Pierwszą z nich tworzy Archiwum byłej Pracowni Badań Agrarnych Instytutu Historii PAN w Krakowie, przechowywane obecnie w Instytucie Historii UJ. Na ten zbiór składają się wypisy z wielu zespołów z archiwów i bibliotek Krakowa, m.in. z ksiąg grodzkich krakowskich, sądeckich, bieckich i oświęcimskich, ksiąg ziemskich krakowskich i czchowskich, wiejskich ksiąg sądowych z kilkudziesięciu wsi Małopolski, lustracji dóbr koronnych, ksiąg Referendarii Koronnej, akt podworskich różnych dóbr z terenu Małopolski czy Archiwum Kurii Metropolitalnej Krakowskiej. Znalazły się tu także wypisy z innych archiwów i instytucji, m.in. z Archiwum Głównego Akt Dawnych oraz archiwów państwowych w Tarnowie, Lublinie, Rzeszowie, Katowicach, Przemyślu i Żywcu<sup>9</sup>.

Do drugiej grupy należy zaliczyć zbiory przechowywane w archiwach i bibliotekach krajowych, w tym nieuwzględnione w kwerendach prowadzonych przez pracowników i współpracowników Pracowni Badań Agrarnych. Myślę tu m.in. o znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych aktach porozbiorowych władz centralnych: Sekretariatu Stanu Księstwa Warszawskiego, Rady Stanu i Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, c.k. Zjednoczonej Izby Nadwornej (1795–1809), której zbiory dotyczą Galicji Zachodniej (finanse, kasy skarbowe, podatki, długi i pożyczki wojenne, waluta, administracja dóbr państwowych, cła, administracja solna, tytoniowa, stempłowa, poczta, budownictwo), czy też Generalnego Dyrektorium – Departamentu Prus Południowych (powiat częstochowski).

Z zasobów Archiwum Narodowego w Krakowie niezwykle cenne okazały się zespoły administracji państwowej i samorządowej, w tym m.in. c.k. Urzędy Cyrkularne w Myślenicach i Bochni oraz akta dominiów, stanowiących w latach 1772–1855 pierwszą instancję władzy administracyjnej i sądniczej dla ludności chłopskiej. Materiały wymiaru sprawiedliwości tworzą zespoły z epoki rozbiorów: c.k. Kancelaria Ziemska w Krakowie (1796–1810), c.k. Sąd Ziemski Krakowski (1796–1797), c.k. Trybunał Apelacyjny Galicji Zachodniej (1796–1810), c.k. Sąd Szlachecki w Tarnowie (1787–1855) i Sąd Kryminalny w Wiśniczu (1786–1855). Zawartość tego ostatniego zbioru jest niezwykle istotna, ponieważ występują w nim materiały ilustrujące ówczesne stosunki społeczne i gospodarcze (funkcjonowanie domi-

---

<sup>9</sup> Szerzej o aktach zgromadzonych w Archiwum byłej Pracowni Badań Agrarnych PAN zob. M. Kulczykowski, *Archiwum byłej Pracowni Badań Agrarnych Instytutu Historii PAN w Krakowie. Rzecz o niedokończonym przedsięwzięciu badawczym* [w:] *Historia, społeczeństwo, gospodarka*, red. S. Pytlas, J. Kita, Łódź 2006.

niów, położenie ekonomiczne chłopów itp.), mające również odbicie w przepięczności ludności wiejskiej. Do 1818 r. swym zasięgiem obejmował on obszar cyrkułu bocheńskiego i tarnowskiego, a od tego roku również cyrkułów w Wadowicach i Nowym Sączu<sup>10</sup>.

Na uwagę zasługują także archiwa podworskie: Archiwum Dzikowskie Tarnowskich, Archiwum Konopków z Modlnicy i Mogilan, Archiwum Krzeszowickie Potockich, Archiwum Sanguszków, Archiwum Siedliszowickie Załuskich oraz Archiwum Dóbr Zator. Zbiory te obejmują m.in.: inwentarze dóbr, rachunki i wykazy gospodarcze, supliki chłopskie, wykazy powinności chłopskich. Materiały z archiwów podworskich dają możliwość prowadzenia badań porównawczych kompleksów dóbr, które w omawianym przedziale chronologicznym posiadały jednego właściciela, ale zmieniały swoją przynależność państwową. Przykładowo w Archiwum Krzeszowickim Potockich odnajdziemy informacje dotyczące kilku kompleksów dóbr znajdujących się zarówno na obszarze Galicji (od 1772 r.<sup>11</sup>), jak i w granicach I Rzeczypospolitej (do 1795 r.), a później w austriackiej Nowej Galicji (1795–1809), następnie zaś w Księstwie Warszawskim<sup>12</sup>, czy też w granicach Wolnego Miasta Krakowa<sup>13</sup>. Z Archiwum Siedliszowickiego Załuskich można uzyskać informacje o dobrach Grabki-Januszowice koło Szydłowca, Igołomia i o starostwie ojcowskim – znajdujących się kolejno w granicach Rzeczypospolitej (do 1795), austriackiej Nowej Galicji (1795–1809), a później Księstwa Warszawskiego (1809–1815), oraz o dobrach Siedliszowice-Demblin i Niedźwiada, które pod panowanie Habsburgów przeszły w 1772 r. Szczególną uwagę należy zwrócić na materiały dotyczące starostwa ojcowskiego, które przed 1795 r. pozostawa-

<sup>10</sup> Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), „Inwentarz zespołu (zbioru akt) Sądu Kryminalnego w Wiśniczu z lata 1786–1855”, mps, Kraków 1958, s. 6, 17.

<sup>11</sup> M.in. klucz spytkowicki: Spytkowice, Bachowice, Miejsce, Grodzisko; dobra Kościelniki: Wyciąże, Wolica, Kościelniki, Górka Kościelnicka; klucz Łysakowski: Łysaków, Łysakówek, Otałęż, Wola Otałęska, Szafranów, Orle; klucz mędrzechowski: Mędrzechów, Wola Mędrzechowska, Kupienice, Stojce, Kuzie, Podlipie, Łęka, Samocice, Hubenice, Kozłów, Borusowa, Zawierzbie, Biskupice, Mątowa, Malec.

<sup>12</sup> M.in. dobra z województwa sandomierskiego: Staszów, Rytwiany, Tukleż, Kłoda, Szczeka, Ruda, Niedziałki, Budziska, Przeczów, Czarna, Czarzyzna, Łubnice, Orzelec Wielki, Orzelec Mały, Grabowa, Stara Wieś, Łybcza, Wilkowa Góra, Borki, Komiełoty, Świecica, Bugaj, Wymysłów, Kotuszów, Korytnica, Jasień, Sichów Duży, Sichów Mały, Sydzyna Mała, Sydzyna Duża, Stefanówka, Ziembllice, Krzywołęcz, Oględów, Niemście, Zaraz, Święchów, Szczeka.

<sup>13</sup> M.in.: hrabstwo tenczyńskie, obejmujące Krzeszowice, Tenczynek, Filipowice, Wolę Filipowską, Miękinie, Czerną, Gwoździec, Nawojową Górę, Młynkę, Nową Górę, Brzoskwinie, Nielepiec, Chrośnę, Frywałd, Baczyn, Morawicę Wielką, Morawicę Małą, Cholerzyn, Budzyn, Bory, Mirów, Podłęże, Okleśną, Brodła, Rusocice, Grojec, Rudno, Załas, Zbójnik.

ło w rękach Załuskich. Zawierają one m.in. datowane na czasy I Rzeczypospolitej, zaboru austriackiego, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego obszerne akta gospodarcze, jak np. inwentarze, rachunki ekonomiczne, pomiary gruntów, wykazy powinności poddanych, sprawy podatkowe, korespondencję z władzami skarbowymi austriackimi. W tym przypadku mamy do czynienia z jednym kompleksem dóbr, do którego zachowała się spuścizna aktowa z różnych okresów historycznych, co umożliwi zbadanie, w jaki sposób zmiany ich przynależności państwowej wpływały na funkcjonowanie gospodarki folwarcznej, na relacje między właścicielami dóbr a ludnością chłopską.

Opisując zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, należy także wspomnieć o niewykorzystywanych dotąd szerzej wojskowych spisach ludności, zwłaszcza z obszaru Nowej Galicji<sup>14</sup>. W zbiorach krakowskiego archiwum zachowały się spisy konskrypcyjne m.in. z lat 1807 i 1808 dla sześciu cyrkułów zachodniej części Galicji (wadowickiego, sądeckiego, bocheńskiego, tarnowskiego, jasielskiego i rzeszowskiego) oraz dla trzech cyrkułów Nowej Galicji (krakowskiego, kieleckiego i radomskiego)<sup>15</sup>. Ich zestawienie ze sobą umożliwi porównanie liczby i struktury ludności w obu częściach zachodniej Małopolski, tj. tej, która w 1772 r. znalazła się w zaborze austriackim, i tej, która pozostała w granicach Rzeczypospolitej. Ponadto sięgnięcie po spisy ludności z 1799, 1801 i 1804 r. pozwala także na precyzyjne określenie struktury własności ziemskiej<sup>16</sup>.

W przypadku Archiwum Państwowego w Kielcach należy sięgnąć do kilku zespołów administracji państwowej, na czele z Rządem Gubernialnym Radomskim (za lata 1809–1815) i c.k. Kancelarią Ziemią Krakowską (1798–1810). W aktach Rządu Gubernialnego Radomskiego znajduje się m.in. bogata dokumentacja dotycząca sytuacji majątkowej parafii. Mimo że większość odnoszących się do tej kwestii akt wykracza poza ramy chronologiczne projektu, to w pochodzących z drugiej i trzeciej dekady XIX w. opisach parafii i kościołów można znaleźć ciekawe odniesienia do czasów III zaboru austriackiego. Na przykład w sporządzonym w 1817 r. wykazie dochodów opactwa i klasztoru oo. Cystersów w Jędrzejowie opat Wawrzyniec Drzewiecki zawarł wzmiankę, że opactwo posiadało zapis 200 tys. złp. na dobrach Rabka i Bobrek w Galicji, równocześnie jednak opatrzył ją następującą uwagą: „Te 200 000 złp na

<sup>14</sup> Wojskowe spisy ludności z przełomu XVIII i XIX w. wykorzystywane były przy badaniach rozmieszczenia i liczebności szlachty i mieszczaństwa w Galicji. Zob. Ł. Jewuła, *Galicyskie miasta...*, s. 7; K. Ślusarek, *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Jędrzejów–Kraków 2011, s. 11–18.

<sup>15</sup> ANK, Teki Schneidra, sygn. 1800–1873.

<sup>16</sup> Spisy z lat 1799, 1801 i 1804 przechowywane są w Krakowie, Lwowie i Wiedniu.

Rabce i Bobrku rząd austriacki sobie przywłaszczył tytułem zakordonowania i od lat 30 procenta nie płaci, lubo to summa rękodajna, nie wyderkafowa”<sup>17</sup>.

Spośród znajdujących się w Archiwum Państwowym w Kielcach zespołów podworskich niezwykle przydatne dla badania relacji między dworem, wsią i plebanią są szczególnie: Archiwum Ordynacji Myszkowskiej, Archiwum Małachowskich z Białaczewa, Archiwum Dóbr Staszowskich, Archiwum Dembińskich z Gór, Archiwum Skórkowskich z Wielkiej Woli oraz Akta podworskie dóbr województwa kieleckiego. Dla przykładu w Archiwum Ordynacji Myszkowskiej znajdują się m.in. inwentarze kluczy pińczowskiego, chrobeskiego i kozubowskiego z 1798 r. W Archiwum Małachowskich z Białaczewa natrafić można m.in. na supliki chłopskie ze starostwa sądeckiego, a także na materiały dotyczące dziesięciny i skutków ekonomicznych przemarszu różnych wojsk w latach 1792–1794 przez dobra Białaczew i Trzemeszno. Zachował się też niezwykle cenny dokument z 1792 r. – akt oczynszowania chłopów z klucza Dobra w cyrkule sądeckim.

Z Archiwum Diecezji Tarnowskiej przydatne są archiwalia parafialne (inwentarze kościelne i beneficjalne, księgi wizytacji biskupich i dziekańskich).

Do trzeciej grupy zaliczyć należy zespoły przechowywane w archiwach i bibliotekach ukraińskich i austriackich, na czele z Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie. Przebogate zbiory tego ostatniego archiwum zawierają bardzo dużo materiałów pozwalających badać stosunki wiejskie w interesującym nas okresie<sup>18</sup>. Na naszą szczególną uwagę zasługują jednak archiwalia z zespołu Namiestnictwo Galicyjskie, gdzie znajdują się m.in.: fasje podatkowe, inwentarze, cyrkularze i opisanie urbarialne z 1789 r.<sup>19</sup> Wykorzystanie tych źródeł, zwłaszcza fasji podatkowych z 1773 r. i opisań urbarialnych z 1789 r., umożliwi zbadanie praktycznych następstw reform józefińskich, zwłaszcza w zakresie obniżenia wymiaru świadczeń pańszczyźnianych. Niezwykle interesujące efekty daje także konfrontacja opisań urbarialnych z terenu zachodniej Galicji z inwentarzami gruntowymi dla dóbr położonych na obszarze I Rzeczypospolitej. Dla przykładu w następstwie ustawodawstwa józefińskiego maksymalny wymiar pańszczyzny obniżono do trzech dni w tygodniu. Tymczasem w dobrach leżących w lewobrzeżnej części daw-

<sup>17</sup> Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 5821, k. 175–178.

<sup>18</sup> Więcej na ten temat: T. Kargol, *Źródła do dziejów wsi galicyjskiej doby przeduwłaszczeniowej (1772–1848) w archiwach polskich i ukraińskich* [w:] *Spółczesność i gospodarka Galicji w latach 1772–1867. Źródła i perspektywy badań. Zbiór studiów*, red. T. Kargol, K. Ślusarek, Kraków 2014, s. 35–36.

<sup>19</sup> Centralne Państwowe Archiwum Ukrainy we Lwowie, Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, opisy 16–18.

nego województwa sandomierskiego jeszcze w 1798 r. kmiecie musieli odra-  
biać po pięć dni pańszczyzny w tygodniu<sup>20</sup>.

W przypadku archiwów wiedeńskich na uwagę zasługują akta przecho-  
wywane w Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanzarchiv oraz Haus- Hof- und  
Staatsarchiv, a zwłaszcza dokumenty znajdujące się w dwóch zespołach: Spu-  
ścizna Antona Baldacciego i Kaiser Franz Akten. W pierwszym zespole, sze-  
roko wykorzystywanym m.in. przez Tadeusza Mencla<sup>21</sup>, można znaleźć m.in.  
wykazy dominiów dla wszystkich cyrkułów objętych badaniami. Wykazy tak-  
kie, w formie tabelarycznej, zawierają informacje o wsiach wchodzących  
w skład dominium, właścicielu, liczbie domów, mieszkańców, rodzaju osady  
i inne dane znane ze spisów konskrypcyjnych. Zespół Baldacciego zawiera  
także charakterystyki cyrkułów, w tym m.in. opisy sytuacji poddanych oraz  
rejestr ich powinności na rzecz państwa i wojska. Zespół Kaiser Franz Akten  
obejmuje m.in. opisy położenia chłopów w Galicji z lat 1772–1790 oraz sum-  
aryczne zestawienie wyników konskrypcyjnego spisu ludności z 1808 r.<sup>22</sup>

Przydatne w badaniach nad wsią małopolską przełomu XVIII i XIX stule-  
cia są również źródła drukowane, a przede wszystkim wydawnictwa źródłowe.  
Pierwszą grupę takich materiałów tworzą opracowane i wydane drukiem wiej-  
skie księgi sądowe następujących wsi: Iwkowa (1581–1809), Zawada (1619–  
1788) oraz wsi klucza jazowskiego (1663–1808) i klucza łąckiego (1528–  
1811)<sup>23</sup>. Księgi te, obejmujące chronologicznie epokę rozbiorów, w opinii  
Stanisława Płaza pozwalają na „konfrontację nowych zasad prawnych i poli-  
tyki władz zaborczych z oporną wiejską rzeczywistością” oraz „rzucają świa-  
tło na praktykę austriackich władz administracyjnych w zakresie kształtowania  
nowych stosunków gospodarczych i prawnych”<sup>24</sup>. Niezwykle cenne dla bada-  
nia wsi wchodzących w skład dóbr królewskich są wydane drukiem lustracje

<sup>20</sup> Taka sytuacja miała m.in. miejsce w kluczu pińczowskim, wchodzącym w skład ordyna-  
cji myszkowskiej. Zob. APK, Archiwum Ordynacji Myszkowskiej, sygn. 484, k. 35, 49.

<sup>21</sup> T. Mencil, *Galicja Zachodnia 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru au-  
striackiego po III rozbiorze*, Lublin 1976, s. 464.

<sup>22</sup> Zakres danych jest mniejszy niż w przypadku spisów przechowywanych w Archiwum  
Narodowym w Krakowie i ogranicza się jedynie do informacji o liczbie ludności, rodzin i do-  
mów. Dokument ten został też opublikowany przez Bolesława Kumora; zob. B. Kumor, *Spis  
wojskowy ludności Galicji z 1808 roku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1977, t. X; 1980,  
t. XII; 1984, t. XV.

<sup>23</sup> S. Płaza, *Księga sądowa wsi Iwkowej 1581–1809*, Warszawa–Kraków 1969; A. Vetula-  
ni, *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619–1788*, Warszawa 1957; S. Grodziski, *Księgi  
sądowe wiejskie klucza jazowskiego*, Warszawa–Kraków 1967; A. Vetulani, *Księgi sądowe  
wiejskie klucza łąckiego*, t. I–II, Warszawa–Kraków 1962–1963.

<sup>24</sup> S. Płaza, *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-  
źródłoznawcze*, Kraków 1974, s. 154, 155.

z 1789 r. królewskich województwa krakowskiego<sup>25</sup> i sandomierskiego<sup>26</sup>. Zbliżone do lustracji walory badawcze prezentują inwentarze dóbr<sup>27</sup>.

Wyniki badań prowadzonych w oparciu o źródła wytworzone w warunkach prawno-ustrojowych I Rzeczypospolitej, zaborów austriackiego i pruskiego, a także Księstwa Warszawskiego są nadspodziewanie dobre. Przede wszystkim udanym zabiegiem było zestawienie i konfrontacja źródeł różnej proveniencji, np. staropolskich inwentarzy gruntowych z austriackimi faszami podatkowymi i opisami urbarialnymi. Dzięki temu obraz stosunków wiejskich w dobie upadku Rzeczypospolitej można przedstawić w nowym i zarazem pełniejszym świetle. Dodajmy, obraz ten wydaje się diametralnie inny od tego, jaki został upowszechniony w latach 50.–60. XX w., kiedy w historiografii starano się lansować tezę o trwającej na wsi walce klasowej.

Na szczegółowe omówienie wyników badań jest jeszcze za wcześnie, niemniej jednak na potrzeby niniejszego szkicu warto zaprezentować główne problemy badawcze.

Pierwsza grupa zagadnień, które należy poruszyć, dotyczy przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski. Omawiane badania umożliwiają bliższe zdefiniowanie przestrzeni społecznej wraz z uwypukleniem jej głównych determinantów. Wykorzystanie wojskowych spisów ludności oraz innych materiałów statystycznych daje możliwość badania rozmieszczenia, liczby i struktury ludności oraz wielkości i struktury miejscowości w skali całego regionu<sup>28</sup>. Można także przedstawić szczegółową charakterystykę gromad wiejskich, dworów i plebanii jako głównych elementów przestrzeni społecznej. W przypadku gromad wiejskich jesteśmy w stanie określić strukturę społeczną ludności chłopskiej i zróżnicowanie regionalne w tym względzie; w przypadku dwo-

<sup>25</sup> *Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 1: *Powiat krakowski, proszowicki i ksiąski*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Kraków 1962; *Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 2: *Powiat lelowski oraz starostwo kłobuckie i brzeźnickie*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Wrocław 1963.

<sup>26</sup> *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1: *Powiaty sandomierski, chęciński, opoczyński i ziemia stężycka*, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław 1965; *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 2: *Powiat radomski*, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław 1967; *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 3: *Powiat wiślicki*, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Wrocław 1968, *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 4: *Indeksy*, oprac. Helena Madurowicz-Urbańska, Wrocław 1971.

<sup>27</sup> *Żywiec i Żywiecczyzna według swych inwentarzy z XVIII w.*, „*Studia Historyczne*” 1973 (16), z. 1, s. 91–107; *Inwentarze dóbr żywieckich z XVIII wieku zawierające obciążenia feudalne ich ludności*, wyd. i oprac. F. Lenczowski, Żywiec 1980; *Inwentarz ekonomii koźmienickiej z 1775 roku*, wyd. Z. Guldon, „*Więś Radomska*” 2001, t. VI, s. 85–152.

<sup>28</sup> Zauważalne są np. dość duże różnice w wielkości wsi w zachodnich cyrkułach starej Galicji (wadowicki, sądecki) i cyrkułach Nowej Galicji (kielecki i radomski).

ru – strukturę własnościową dóbr ziemskich (wielkość, zmiany, rozmieszczenie), strukturę właścicieli ziemskich (szlachta, instytucje kościelne i inne, dzierżawcy, zastawnicy, dzierżawcy dłużni) oraz skład zawodowy oficjalistów dworskich; w przypadku plebanii – sieć parafialną i zakonną oraz strukturę duchowieństwa. Sięgnięcie po inne rodzaje źródeł, w tym m.in. akta sądowe i urzędów administracji państwowej, pozwala także na opisanie pozostałych grup społecznych czy zawodowych funkcjonujących w przestrzeni społecznej, np. mieszczan, Żydów, urzędników czy wojska.

Całościowe spojrzenie na badany okres daje szansę na uchwycenie dokonujących się w tym czasie zmian prawno-politycznego położenia ludności wiejskiej. W przypadku chłopów zmiana położenia prawnego dotyczyła m.in. takich elementów jak: poddaństwo osobiste, stosowanie kar cielesnych, prawo do ziemi (prawo feudalne, zakupieństwo, dzierżawa, sołtysi, właściciele polan), próby oczynszowania i uwolnienia od poddaństwa. Można także zaobserwować zmiany dotyczące zakresu świadczeń feudalnych (zwyczajne i nadzwyczajne daniny na rzecz dworu i plebanii, w tym dziesięcina, meszne itp.) oraz obowiązków wobec państwa (reforma urbarialna i jej następstwa). Dostrzegalne jest również zróżnicowanie ekonomiczne ludności chłopskiej. W przypadku szlachty źródła pozwalają wychwycić praktyczne następstwa ograniczenia praw szlacheckich w latach 1772–1815 (reformy szlachectwa w państwach zaborczych czy reformy Sejmu Wielkiego). Bardzo interesujące zmiany dokonywały się również w obrębie duchowieństwa. W tym wypadku, biorąc pod uwagę zakres przywilejów duchowieństwa w dobie przedrozbiorowej (w tym uprzywilejowanie ekonomiczne: prebendy, uposażenie w dobra ziemskie, dziesięciny, krowy kościelne itp.), można skonstatować, że przeprowadzone w Galicji reformy związane z realizacją józefinizmu były dużym ciosem dla tej grupy społecznej.

Druą grupą problemów obejmuje bardzo szerokie spektrum spraw odnoszących się do stosunków między właścicielami majątków ziemskich, chłopami i duchowieństwem. Zgromadzony w trakcie badań materiał źródłowy pozwala wyróżnić kilka najważniejszych płaszczyzn konfliktów.

Najpowszechniejsze były spory o posiadanie ziemi i szkody wyrządzone w uprawach lub gospodarstwach. Konflikty o posiadanie ziemi dotyczyły przeważnie następujących zdarzeń: zajęcia gruntów chłopskich przez dwór (w tym gruntów sołtysich i pustek), zajęcia gruntów chłopskich lub dworskich przez właścicieli sąsiednich majątków, zajęcia gruntów plebańskich przez chłopów lub dwór oraz sąsiedzkich zatargów o miedzę (z udziałem zarówno chłopów, szlachty, jak i duchownych). Spory o wyrządzenie szkód w uprawach lub gospodarstwie miały wtórny charakter i ujawniały się najczęściej w związku z konfliktami o posiadanie ziemi. Rzadziej spotykane były natomiast przy-

padki szkód powstałych na tle sporów o serwituty czy szkód przypadkowych (najczęściej wypasanie bydła).

Dość powszechne na wsi małopolskiej, choć praktycznie niedostrzegalne w dotychczasowej literaturze, były także zatargi między właścicielami lub między właścicielami a dzierżawcami majątków ziemskich o uszczuplenie dochodów lub wyrządzenie różnych szkód materialnych. Spory takie dotyczyły głównie uszczuplenia dochodów z powodu złego zarządzania lub gospodarowania (głównie między właścicielami a dzierżawcami folwarków, młynów, karczem, propinacji itp.). Inny, niezwykle ciekawy przykład tego typu konfliktów to właśnie między właścicielami a dzierżawcami tradowymi (dłużnymi) dóbr. Jako uszczuplenie dochodów traktowano też zbiegostwo lub przywłaszczenie (wykocowanie) poddanych<sup>29</sup>.

Typowym zjawiskiem w stosunkach między chłopami a szlachtą i duchowieństwem były spory o wysokość i zakres danin feudalnych. Oczywiście najczęstsze były przypadki konfliktów na tle zawyżania powinności pańszczyźnianych. Warto jednak zaznaczyć, że konflikty te powszechne były w latach 70. i 80. XVIII w. Później jednak, zwłaszcza po wprowadzeniu reform józefińskich w Galicji, ich skala malała. Nieco inaczej rzecz przedstawia się w przypadku sporów z parafiami i różnymi instytucjami kościelnymi o dziesięciny, meszne i różne opłaty (tzw. akcydensy). Problem ten był długotrwały i niezwykle uciążliwy zarówno dla wsi, jak i dla dworu (zwłaszcza dziesięcina wytyczna), ale dotąd jest niedostrzegany w literaturze.

Zupełnie nowego podejścia wymaga kwestia przestępczości, w tym przestępczości pospolitej<sup>30</sup>. Przede wszystkim na ten problem należy spojrzeć całościowo: przestępczość dotyczyła zarówno chłopów, szlachty, jak i kleru. Najpowszechniejsze z nich to: zabójstwo, zbrojne najście lub zajazd, pobicie, bezprawne uwięzienie, groźby karalne, lżenie i poniżanie drugiej osoby, fałszywe oskarżenie, kradzież i zabór mienia (zwłaszcza kradzież drewna z lasu), oszustwo i wyłudzenie, podpalenie, podburzanie do buntów i nieposłuszeństwa, tolerowanie przestępstw, złe traktowanie poddanych (ucisk).

Z innych ważniejszych problemów społecznych, które pojawiają się w źródłach, należy wymienić m.in. skutki obecności i przemarszu wojsk

---

<sup>29</sup> W starszej literaturze zbiegostwo chłopów przedstawiane było głównie jako przejaw walki klasowej. Zob. W. Urban, *Poddani szlachecy...*, s. 8.

<sup>30</sup> W literaturze marksistowskiej przestępczość chłopów starano się czasami usprawiedliwiać, na przykład W. Urban pisał: „Często zbiegający chłopci i służby zabierali ze sobą rozmaite ruchomości pańskie. Uważali oni zapewne, że zabierane pańskie rzeczy stanowią już właściwie ich własność z racji użytkowania («załoga», liberia sług) lub że należą im się jako wynagrodzenie za darmową lub półdarmową pracę dla dworu”. Zob. W. Urban, *Poddani szlachecy...*, s. 91.

(w czasie konfliktów zbrojnych: konfederacji barskiej, wojny polsko-rosyjskiej 1792 r., powstania kościuszkowskiego, wojen napoleońskich), w tym pobór do wojska i dezercję, negatywną rolę urlopników, rekwizycje i daniny na rzecz wojska oraz szkody w gospodarstwach. Istotne były też kwestie zadłużenia i pijaństwa chłopów, a także sprawa zadłużenie szlachty.

Na koniec warto także zwrócić uwagę na relacje między dworem, wsią i plebanią – sposoby rozwiązywania konfliktów społecznych. W przypadku chłopów typowe były przejawy nieposłuszeństwa, odmowy wykonywania powinności czy zbiegostwo; w przypadku szlachty (ale i nierzadko chłopów) – zbrojne najścia i zajazdy oraz samowolne wymierzanie chłopom kar cielesnych. Zjawiska te były często spotykane w latach 70.–80. XVIII w., później jednak można zaobserwować ich stopniowy zanik.

Inną drogą rozwiązywania konfliktów były próby dochodzenia praw na drodze prawnej. Pierwszym krokiem, jaki w takim przypadku czynili chłopci, było napisanie skargi lub supliki. Tego rodzaju dokumenty kierowano najczęściej do dziedzica, władz administracyjnych, a w szczególnych wypadkach do panującego. Zwykle chłopci zawierali w nich różne prośby lub formułowali oskarżenia pod adresem oficjalistów dworskich, dzierżawców i właścicieli dóbr.

W wypadku szlachty najczęstszym sposobem rozwiązywania konfliktów było kierowanie sprawy na drogę sądową. W księgach grodzkich i ziemskich odnajdujemy wiele manifestacji, kontrmanifestacji, pozwów i skarg wnoszonych przez poszczególne strony sporu.

### **Court, village and vicarage in the west Lesser Poland at the end of the 18th and at the beginning of the 19th century in the light of the newest research**

#### *Summary*

In the article initial results of research conducted within the research project “Court, village and vicarage in the social space of the west Lesser Poland in years 1772-1815” have been presented. It appears that studies done on the basis of sources produces in the conditions of the legal and political system of the First Republic of Poland, of the Austrian and Prussian annexed territories as well as the Duchy of Warsaw are surprisingly good. Most of all it was a very good idea to compare and confront sources of various origin e.g. old-Polish area inventories with Austrian tax and urban records. Thanks to that the image of countryside relations at the era of the Fall of the Polish state may be presented in a new and at the same time more complete light. It should be added that this picture seems to be totally different from the one that was popularized in the 50s and 60s of the 20<sup>th</sup> century when the thesis about the class battle in the countryside was attempted to be promoted.

**Key words:** Lesser Poland, Galicia, the nobles, peasants, clergy